

พระประวัติและพระกรณียกิจเบื้องต้น

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๕๗ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์พระองค์ที่ ๔ แห่งบรมราชจักรีวงศ์ และเจ้าจอมมารคาชม (ท.จ.ว.) เป็นพระมารดา พระองค์ท่านทรงมีพระสมภพเมื่อวันเสาร์ แรมเก้าค่ำ เดือนเจ็ด ปีจอ จุลศักราช ๑๒๒๕ นับตามจันทรคตินิยม ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๐๕ ณ พระตำหนักของเจ้าจอมมารคา ซึ่งอยู่ใกล้กับประตูนงคลีลาทางคานทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ในขณะนั้นสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์มาแล้วนับได้เป็นปีที่ ๑๒ พระองค์ท่านจึงได้ทรงดำรงพระเกียรติยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอชั้นพระองค์เจ้มาแต่แรกประสูติ ในฐานะที่พระมารดามีได้เป็นพระมเหสีและเป็นสามัญชน ตามหลักการสืบราชสกุลวงศ์อันมีกล่าวไว้ในกฎมณเฑียรบาล^๑ แมว่าพระองค์เจ้าชายพระองค์นี้จะทรงเป็นพระโอรสแต่เพียงพระองค์เดียวของเจ้าจอมมารคา แต่ทรงมีพระเชษฐาและพระภคินีร่วมสมเด็จพระบรมชนกนาถอีก ๘๑ พระองค์ ส่วนพระองค์เองรวมอยู่ในบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอ รุ่งเล็ก^๒

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, อธิบายวาทะยศเจ้า (พระนคร : โสภณพิพรรฒนาการ, ๒๔๗๒), หน้า ๕

^๒ พระราชโอรสและพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประสูติก่อนและหลังเสวยราชย์ทั้งสิ้น ๘๒ พระองค์ แบ่งออกเป็น ๓ รุ่น คือรุ่นใหญ่ประสูติระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๔ - ๒๓๘๕ รุ่นกลางประสูติระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๐ - ๒๔๐๔ และรุ่นเล็กประสูติระหว่าง พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๑๑

เมื่อประสูติแล้วได้ ๓ วัน พระองค์เจ้าชายโตเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นครั้งแรก ในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเป็นประธานในพิธีเวียนเทียนสมโภชรับพระขวัญพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหม่ ณ พระตำหนักที่ประสูติ ทรงรคนำพระมหาสังข์ และเจิมพระราชทาน ครั้นประสูติได้ครบหนึ่งเดือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโตเสด็จพระราชดำเนินมาทรงทำพิธีสมโภชเดือนพระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นี้อีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้นห้าค่ำ เดือนเก้า ปีเดียวกัน ในวันนั้นได้พระราชทานทองคำสำหรับทำเครื่องแต่งพระองค์กับเงินสดอีก ๑๐๐ ชั่ง สำหรับเป็นทุนตามขัตติยราชประเพณี และพระราชทานพระนามว่า "พระองค์เจ้าศิวิกรม" ซึ่งคนทั่วไปนิยมเรียกว่า "พระองค์คัส" พระนามนี้ทรงไว้ซึ่งสิริมงคลถึง ๒ ประการ ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า

"....นาม "คัส" ที่พระราชทานเป็นชื่อของฉันทันในทางพระศาสนาถือว่าสิริมงคล ควบเป็นพระนามของพระพุทธเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา^๔ แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศัญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์ในสมัยนั้นท่านว่า พระบาทสมเด็จพระ

^๓ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : ร.พ. เจริญธรรม, ๒๔๕๐), หน้า ๕

^๔ คือพระเจ้าอโศกมหาราช หรือที่บางแห่งเรียกกันว่า "พระเจ้าเทวานัมปิยคัส" ซึ่งทรงได้รับยกย่องว่าเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภกพระองค์แรก ในลังกาทวีป

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอานามของคุณตา (ท่านชื่อ "คิส" เป็นพระยาบำเรอภักดิ์^๕ อยู่ในเวลานั้น) มาพระราชทานด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็นคนชื่อตรง...."^๖

พระองค์ท่านทรงใช้พระนามนี้มาจนกระทั่งทรงได้รับสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมในรัชกาลที่ ๕ ครั้นในรัชกาลที่ ๖ เมื่อมีพระราชบัญญัติขนานนามสกุลเกิดขึ้นแล้ว จึงทรงใช้ชื่อสกุลว่า "คิสกุล" ตามพระนามเดิม

เนื่องในการพระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอที่ประสูติใหม่ทุกพระองค์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เป็นลายพระหัตถ์ ๒ ฉบับ คือฉบับแรกทรงเป็นอักษรภาษาไทยสำหรับพระราชทานพระนาม และอีกฉบับหนึ่งทรงเป็นอักษรอริยภาษามคธเพื่อพระราชทานพรให้มีศิริมงคล ด้วยทรงมีพระราชนิมิตที่จะ

๕ ต่อมาได้เป็นพระยาอภัยนริศกามาตย์ เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนถึงสิ้นรัชกาล จึงได้รับยกย่องว่าเป็นคนชื่อตรงและมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในคำจารึกโคมซึ่งประดับในงานพระราชพิธีรัชดาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่พระราชวังบางปะอิน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ว่า

พระยาชาเกาเบื่อง	บัวบาท
สมเด็จพระกุฎราช	รมเกล้า
อภัยนริศกามาตย์	คิสชื่อ เคิมเฮ
พระโปรคประมวลดเซา	พวกณูกักดี

๖ สมเด็จพระบรมพระยาตำราจรราชานุภาพ, ควาทรงจำ, หน้า ๕

พระราชทานพรบางอย่างให้เหมือนกันทุกพระองค์ แต่มีบางอย่างแปลก ๆ กันออกไป^๗ สำหรับพระองค์เจ้าชายศิครกูमारนั้น ทรงได้รับพระราชทานพรจากสมเด็จพระบรมชนกนาถหลายประการด้วยกัน ดังมีข้อความปรากฏอยู่ในคำแปลคาถาพระราชทานพรซึ่งสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์แห่งวัดเทพศิรินทราวาสทรงแปลไว้ เป็นภาษาไทยอย่างน่าฟังตลอดทั้งบทว่า

"ขอกุมารนี้จึงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนี้จึงมีนามว่า ศิครกูमार โดยนามนิยม ขอศิครกูमारนี้จึงได้ซึ่งชนมาอายุยืนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณคุณความสรรเสริญเป็นนิรันดร ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล ขอจงได้ซึ่งกำลังกายอันแกล้วกล้า ทั้งให้มีกำลังปัญญาครอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภาณโวหาร กล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุมชน ขอให้ศิครกูमारมีอิสริยยศ บริวารยศ ปรากฏความมหิทธิศักดิ์คาเคษานุภาพมาก ขอให้มีความสุขยืนนานพอเพียงแก่กาล

อนึ่ง ขอให้ศิครกูमारพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาวและพึงรักษาไว้ซึ่งจรรยา คือความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชนะปัจเจกมิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่าศิครกูमारผู้เป็นบุตรขุมนี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง"^๘

ถ้าได้ศึกษาพระประวัติ พระจริยาวัตร และพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโดยละเอียดทุกคานแล้ว อาจกล่าว

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒

^๘ คาถาพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามพระราชโอรสธิดา (พระนคร: โสภณพิพิธพรชนาการ ราชบัณฑิตยสภา, ๒๔๗๒), หน้า ๖๘

ได้อย่างไม่เกินความจริงว่า พระองค์ท่านทรงเจริญพระพรตตามที่สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระราชทานไว้ในวันที่พิชิตมโฆซเกือบทุกประการ ทั้งนี้เพราะพระองค์ท่านทรงอุปถัมภ์ค้ำชูพระบุคคลิกลักษณะ พระคุณลักษณะ และพระเกียรติยศสูงส่งดั่งที่ถ้อยคำทุกตอนแห่งคาถาบทนี้แสดงไว้

สิ่งที่ทรงได้รับถ่ายทอดจากสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระมารดา

นับเป็นโชคอย่างยิ่งที่พระองค์เจ้าจิตรกุมารประสูติมาเป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงได้รับยกย่องว่าทรงเป็นกษัตริย์นักปราชญ์ ผู้ทรงพระปรีชาสามารถในกิจการทั้งปวงอย่างจะหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก พระองค์ทรงโปรดปรานการศึกษาในวิทยาการสมัยใหม่ทุกแขนง เช่น วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ อักษรศาสตร์ ปรัชญา ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี เป็นเหตุให้ทรงมีความคิดเห็นก้าวหน้าและทรงมีพระราชวิเทโศบายอันเฉลียวฉลาด ซึ่งได้นำผลดีมาสู่การปกครองบ้านเมืองของพระองค์เป็นอเนกประการ เพราะเหตุนี้จึงมีผู้ถวายพระราชสดุดีว่า "ทรงเป็นตัวอย่างของพระมหากษัตริย์แห่งตะวันออกที่หาได้ยากยิ่งและประเสริฐที่สุดในการอุทิศเวลาและสติปัญญาเพื่อการศึกษาวรรณคดีและปรัชญาของชาติตะวันตกจนเกิดผลสำเร็จ "๘

๘ John Bowring, The Kingdom and People of Siam, Vol. I. (London : John W. Parker and Son, 1857), P. 6

"The rare and illustrious example of a successful devotion of the time and talent of a great oriental sovereign to cultivation of the literature and the study of the philosophy of western nations!"

นอกจากพระราชภารกิจในฐานะที่ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ของประชาชนชาวไทยทั้งประเทศแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเป็นสมเด็จพระราชาธิบดีของพระราชโอรสและพระราชธิดาถึง ๘๒ พระองค์ นับว่าทรงมีพระราชภารกิจอันหนักยิ่ง แต่กระนั้นพระองค์ก็ทรงสามารถปฏิบัติหน้าที่ทั้งสองประการได้อย่างครบถ้วน และเป็นผลสำเร็จงดงาม โดยเฉพาะในฐานะที่ทรงเป็นสมเด็จพระราชาธิบดี ทรงรักและทรงเอาพระราชหฤทัยใส่ในพระเจ้านุชเชอทุกพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ซึ่งเป็นที่ประจักษ์ และซาบซึ้งในพระทัยของพระเจ้านุชเชอทุกพระองค์ ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวอ้างไว้ว่า

"....ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนเติบโตใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าลูกกระหม่อมเห็นจะไม่มี เพราะเหตุนี้ความรักลูกกระหม่อมจึงตรึงในพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น...."^{๑๐}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระในการอบรมสั่งสอนพระเจ้านุชเชอในโอกาสต่าง ๆ และทรงสนพระทัยเป็นพิเศษในการศึกษาเล่าเรียนของพระราชโอรสและพระราชธิดาทุกพระองค์ เพื่อที่จะให้ทรงได้รับการศึกษาอย่างดีที่สุด ในสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้ พระเจ้านุชเชอแทบทุกพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเป็นผู้ได้รับการศึกษามาเป็นอย่างดี ซึ่งยังผลให้ได้ทรงบำเพ็ญคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติไว้มากมาย เช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งต่อมาได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๕ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ซึ่งดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ และพระองค์เจ้าศิวัตรกุมาร หรือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นต้น

ส่วนพระองค์เจ้าศิวกุมารนั้น แม่พระองค์ท่านจะประสูติในตอนปลายรัชกาลแล้วก็ตาม แต่ทรงที่มีเวลาอยู่ใกล้สมเด็จพระบรมชนกนาถถึง ๒ ปีเต็ม ๆ นับว่าเป็นเวลานานพอสมควรสำหรับการที่ใครทรงเรียนรูพระราชอัธยาศัย ใครทรงรับฟังเรื่องราวต่าง ๆ ที่สมเด็จพระบรมชนกนาถตรัสเล่า ทั้งยังได้รับพระราชทานพระบรมราโชวาทในบางโอกาส ตลอดจนใครทรงรู้เห็นพระราชานุกิจบางประการในระหว่างที่พระองค์เจ้าชายทรงรับราชการในพระองค์เมื่อทรงพระเยาว์ เพราะเหตุนั้น จึงนับได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระอาจารย์พระองค์แรกที่ใครทรงสั่งสอนวิชารัฐประศาสนศาสตร์ ราชกิจและจรรยาบรรณ โดยทางอ้อม ให้แก่พระองค์เจ้าชายพระองค์นี้ และอาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์หนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงได้รับถ่ายทอดคุณลักษณะที่ดีทุกประการจากสมเด็จพระราชบิดา อาทิเช่น ความสามารถในรัฐประศาสน์ ไวยากรณ์ และความเป็นปราชญ์ ซึ่งมีพหูสูตรในกิจการทั้งปวง ตลอดจนทรงโปรดปรานการศึกษาในวิชาการทุกแขนงเช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด คังที่นางเบอร์ธาเบลลาท์ แมคฟาร์แลนด์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือของเธอตอนหนึ่งว่า

"พระองค์เจ้าชายศิวกุมาร ทรงได้รับถ่ายทอดความฉลาดปราชญ์เปรี๊ยะ และชีวิตจิตใจของสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้เป็นอย่างมาก...."^{๑๑}

สำหรับพระมรดกก็นับว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อพระองค์เจ้าชายศิวกุมารไม่น้อยไปกว่าสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในฐานะที่เป็นบุคคลเพียงผู้เดียวที่ได้อบรมเลี้ยงดูและอยู่ใกล้ชิดกับพระโอรสมากกว่าผู้อื่น เจ้าจอมมารคำชุ่มได้ชื่อว่าเป็นกุลสตรี

๑๑

Bertha Blount McFarland, McFarland of Siam,
(New York : Vantage Press, 1958), p. 75

"Prince Damrong inherited much of his father's brilliance and spirit,...."

ที่ยึดมั่นในความซื่อสัตย์สุจริต และมีคุณธรรมสูงส่งยิ่ง เพราะเหตุนี้จึงอบรมเลี้ยงดู
พระโอรสพระองค์เดียวเป็นอย่างดี เหมงวคกวดขันมาก โดยเฉพาะเรื่องศีลธรรม จรรยา
และการทำงาน ดังที่ ม.จ.พูนพิศมัย คีตกุล ทรงบรรยายเรื่องนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า

...เสด็จพอทรงเลวว่า คุณยาไม่เคยตามพระทัยเลย คำสั่งได้ค
ขาดนั้น คือปกไม่ไค ถาผิดตองรับผิดแต่โดยคี่ว่านค มิฉะนั้นจะถูกตีมาก เสด็จไปถึงไหน
มากก็ตองเลาไห้แม่ฟังว่าเห็นอะไรทำอะไรบาง...!"^{๑๒}

เจ้าจอมมารคาซุม เป็นพระมารดาที่มีศิลปะในการสั่งสอนพระโอรสมาก
คงจะเห็นไควาทานคอย ๆ สอนจากสิ่งที้ง่ายไปหายาก เช่น เมื่อพระองค์เจ้าคิศจูร-
กุมารยังทรงพระเยาว์อยู่ ไคขอไห้ทรงสัญญากับทานว่าจะรักษาความประพฤติ ๓ ขอ
"คือไม่หมักไค ไม่ไห้ทะเลลามา และไม่ไห้พุดปก"^{๑๓} ซึ่งพระองค์เจ้าชายก็ทรงยินยอม
ปฏิบัติตาม แต่กระนั้นเจ้าจอมมารคาก็ยังคอยติดตามคุณดเสมอว่าพระโอรสทรงปฏิบัติ
ตามคำมั่นสัญญาหรือไม่ เช่น ปรากฏว่าครั้งหนึ่งพระองค์เจ้าชายทรงไคปากกาคอแรง
มาจากพระอาลักษณ์หนึ่ง เมื่อทรงนำปากกาคอกลับมายังพระตำหนัก เจ้าจอมมารคา
เห็นเขาก็ไม่พอใจและสั่งไห้เอาปากกาไปคืนทันที และครั้งเมื่อพระองค์เจ้าชายทรง
ขออนุญาตเขาเป็นทหาร ทานไคขอไห้พระองค์เจ้าชายทรงสัญญากับทานอีก ๒ ประการ
คือ "๑. จะไม่เล่นหญิงชัว ๒. จะไม่คี่มสุราเลย"^{๑๔} พระองค์เจ้าคิศจูรกุมารทรง
รักษาคำมั่นสัญญาอย่างเคร่งครัด ซึ่งยังผลไห้พระองค์ท่านเป็นผู้บริสุทธิ์และทรงคุณธรรม
สูงมาตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์

^{๑๒} ม.จ.พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเลา, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนคร: หอสมุด
คำรกราชานภาพ, ๒๕๐๕), หน้า ๕ - ๖

^{๑๓} สมเด็จพระบรมพระยาคำรกราชานภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๕๐

^{๑๔} ม.จ.พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเลา, หน้า ๕

ส่วนเรื่องการศึกษา นั้น เจ้าจอมมารคาม ชุ่ม คอยกวักชวน คุณเล็กให้เสด็จไปเรียนตามเวลาทุกวัน แต่นอกเวลาเรียนแล้วก็ให้เสรีภาพแก่พระองค์เจ้าชายตามสมควร เช่น อนุญาตให้พระโอรสได้ออกสมาคมกับเจ้านายพี่น้องอื่น ๆ ในโอกาสต่าง ๆ ให้เสด็จเที่ยวเตร่ภายในบริเวณพระบรมมหาราชวังแต่เพียงคำฟังพระองค์ได้ ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะว่าท่านต้องการฝึกหัดให้พระองค์เจ้าชายทรงมีความกล้าหาญ และรู้จักช่วยพระองค์เองได้มาแต่ยังทรงพระเยาว์

พระองค์เจ้าชายศิสรกุมารทรงรักและเชื่อฟังพระมารดามาก ทั้งได้ทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขมากับพระมารดาโดยตลอด แม้ในเวลาที่คุณเล็กท่านทรงเจริญพระชันษาและเสด็จเข้ามารับราชการแล้ว ก็ยังเสด็จไปเยี่ยมพระมารดาที่เรือนพักในบริเวณวังที่ประทับทุกวันในเวลาเช้า ดังที่ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล ทรงกล่าวไว้ในพระจริยาวัตรประจำวันว่า "....เสด็จลงจากตำหนักไปหาคุณย่า ไปถึงก็หมอบกราบและถามว่า "แม่สบายรึจะ" บางครั้งก็ไปบอกข่าวคราวต่าง ๆ บาง แต่อย่างไรก็ต้องไปกราบทุกเวลาเช้า...."๑๕

เรื่องราวในพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพโดยทั่ว ๆ ไปกล่าวไว้ตรงกันว่า พระองค์ท่านทรงเคร่งครัดในระเบียบวินัย ทรงมีคุณธรรมและจริยธรรมอันดีงามมาตลอดพระชนม์ชีพ ทั้งนี้จะวิเคราะห์ว่าเป็นผลส่วนหนึ่งอันสืบเนื่องมาจากการอบรมสั่งสอนของพระมารดาเมื่อพระองค์ท่านยังทรงพระเยาว์อยู่ เพราะเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าพระองค์เจ้าชายศิสรกุมารทรงได้ถ่ายทอดคุณธรรมแห่งพระนิสัยและจิตใจจากพระมารดามากกว่าผู้ใด

พระจริยาวัตร เมื่อทรงพระเยาว์

เมื่อพระองค์เจ้าชายศิสรกุมารทรงมีพระชันษาได้ ๔ - ๕ เดือน พระมารดาได้นำพระองค์ขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหา-

มณเฑียรเป็นครั้งแรก ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นแวว
 อัจฉริยะของพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้ก่อนผู้อื่น เพราะทรงดองไข่นิวพระหัตถ์จุ่มลงใน
 พระโอบธูของพระราชโอรส แต่ไม่ทรงคุก เพราะทรงทราบว่ามีไข่ม ขอนี้ผิดจาก
 ธรรมดาทารกทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสพยากรณ์ว่า
 "ลูกคนนี้จะฉลาด"^{๑๖} และก็เป็นจริงดังนั้น เพราะเมื่อพระองค์เจ้าชายดิศพลักษ
 ทรงเริ่มเจริญพระชันษาขึ้น ก็ทรงเฉลียวฉลาด คล่องแคล่วว่องไว ไม่ทรงตระหนี่ -
 พระองค์ในการออกสมาคม และทรงสามารถทำงานที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงมอบ
 หมายให้ทำได้เป็นอย่างดี ทั้ง ๆ ที่ยังทรงมีพระชันษาน้อยอยู่ แม่พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงเคยตรัสชมเชย^{๑๗} เพราะเหตุนี้ จึงทรงเป็น
 พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์หนึ่งที่สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงโปรดปราน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแบ่งเวลาให้พระราชโอรส
 และพระราชธิดาได้เข้าเฝ้าในเวลาต่าง ๆ กันตามลำดับรุ่น คือ โปรดให้เข้าเฝ้า
 พร้อมกันทุกรุ่นในเวลาเสวยพระสุชาหารกลางวัน ส่วนเวลาเสด็จออกทรงบาตรใน
 ตอนเช้าและเสด็จออกข้างหน้าในตอนบ่ายโปรดให้พระเจ้าลูกเธอรุ่นใหญ่และรุ่นกลาง
 ตามเสด็จ ครั้นในเวลาเสด็จทรงธรรมและออกขุนนางในตอนกลางคืนโปรดให้
 พระเจ้าลูกเธอรุ่นใหญ่เข้าเฝ้า^{๑๘} การที่โปรดให้พระเจ้าลูกเธอเข้าเฝ้าตามเวลานั้น

๑๖ สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๖

๑๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓

๑๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘

ทั้งนี้เพราะทรงมีพระราชประสงค์ที่จะไต่ถามโรคจิตสนิทสนมกับพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ ทั้งยังเป็นการฝึกหัดไต่ถามบรรดาพระเจ้าลูกเธอให้มีโอกาสเรียนรู้อริยธรรมของบ้านเมือง และพระราชทานอุทิศมาแต่ยังทรงพระเยาว์ อันจักเป็นประโยชน์ต่อการบำเพ็ญชกงานในภายหน้า การเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมชนกนาถจึงถือว่าเป็นการรับราชการในพระองค์อีกประการ หนึ่งด้วย สำหรับพระองค์เจ้าชายศิษย์รุกรามานั้น เมื่อทรงมีพระชันษาได้ ๔ ปีแล้ว เจ้าจอมมารคานำขึ้นเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในเวลาเสวยพระกระยาหารกลางวัน ทุกวัน เนื่องจากทรงเป็นพระเจ้าลูกเธอรูปเล็ก ในเวลาเข้าเฝ้าจึงทรงอยู่ภายใต้การ คุ้มครองของพระองค์เจ้าหญิงโสมวดีกับพระองค์เจ้าหญิงสีนากสวาสดี ซึ่งทรงเป็นพระเจ้า ลูกเธอรูปใหญ่^{๑๘} จึงเป็นโอกาสให้ไต่ถามเสด็จออกข้างหน้าในตอนบ่ายพร้อม ๆ กับ เจ้าพี่รุกรกลางและรูปใหญ่ด้วย บางคราวถึงกับไต่ถามเสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง ถาสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จพระราชดำเนินไปที่ไกล ๆ เจ้าพี่ทรงลงไป แดงา เป็นที่ไกล ๆ มหาดเล็กก็อุ้มพระองค์ตามเสด็จไป คราวใดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวเสด็จโดยพระราชยาน มักโปรดให้พระองค์เจ้าชายประทีปพร้อมด้วยเสมอ^{๒๐}

อนึ่ง พระองค์ยังได้เคยตามเสด็จประพาสหัวเมืองอีกหลายคราว เช่น ตามเสด็จประพาสพระนครศรีอยุธยาเป็นครั้งแรกเมื่อทรงมีพระชันษาได้เพียง ๒ ปี ต่อมาไต่ถามเสด็จทางชลมารคประทีปเรือพระที่นั่งกำปั่นไฟไปถึงเขาธรรมามูล จังหวัด

^{๑๘} พระองค์เจ้าหญิงโสมวดีและพระองค์เจ้าหญิงสีนากสวาสดีทรงเป็นพระราชธิดาใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็น พี่สาวของเจ้าจอมมารดาชุ่ม จึงนับว่าทรงเป็นพระญาติสนิทของสมเด็จพระยา- คำรงราชานุภาพ

^{๒๐} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๓๗ - ๔๒.

ชัชนาท อีกครั้งหนึ่งไคตามเสด็จโดยทางเรือเช่นเดียวกันออกไปถึงปากอ่าวไทย และ
 ต่อมาไคตามเสด็จไปพระปฐมเจดีย์จังหวัดนครปฐมอีก ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหวากอ จังหวัด
 ประจวบคีรีขันธ์ก็โปรดให้พระองค์เจ้าศิวิไลย์มารตามเสด็จด้วย ขณะนั้นทรงมีพระชันษา
 ย่างขึ้นปีที่ ๗ แล้ว นับเป็นครั้งสุดท้ายที่ไคตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถประพาสตามที
 ติงต่าง ๆ เพราะเมื่อเสด็จกลับมาถึงพระนครแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระราชรวควยไซป่าและเสด็จสวรรคตลงเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ^{๒๑}

การที่พระองค์เจ้าชายไคตามเสด็จสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จ
 ประพาสที่ต่าง ๆ ดังไคกล่าวมานี้ นับว่าเป็นสิ่งหนึ่งที่ส่งเสริมให้พระองค์ท่านทรงมี
 ความรู้และความคิดกว้างขวางมาแต่ยังทรงพระเยาว์ และยังผลให้พระองค์ท่านโปรด
 การเสด็จประพาสเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อทรงเจริญพระชันษาขึ้นแล้ว ไค
 เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ เกือบทั่วทั้งประเทศไทย หนึ่งแม้ว่าในขณะที่ตามเสด็จประพาส
 ในรัชกาลที่ ๔ นั้น พระองค์เจ้าชายทรงมีพระชันษาน้อยอยู่ก็ตาม แต่จากเรื่องราวต่าง ๆ
 ที่พระองค์ท่านทรงนิพนธ์เอาไว้ในหนังสือหลายเล่มด้วยกันแสดงให้เห็นว่าพระองค์ท่าน
 ทรงมีความจำดีมาก และความทรงจำของพระองค์เมื่อทรงพระเยาว์นี้เองได้เป็นกุญแจ
 สำคัญที่ไขไปสู่ความรู้เกี่ยวกับพระกรณียกิจหลายตอนของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เช่น เรื่องการเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหวากอเป็นต้น
 "สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงบรรยายเรื่องสุริยุปราคาครั้งนั้นไคอย่างดีกว่าใคร ๆ
 ทั้งหมด" ^{๒๒}

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒

^{๒๒} พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๐๕),
 หน้า ๔๒๗

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว พระองค์เจ้าศิวัตรกุมารยังคงประทับอยู่กับเจ้าจอมมารคำในพระบรมมหาราชวัง ต่อมา แยกทรงเปลี่ยนฐานะจากพระเจ้าลูกยาเธอ มาเป็นพระเจ้าอนุชาเธอ และทรงเข้ารับราชการในพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับในสมัยที่สมเด็จพระบรมชนกนาถยังทรงดำรงพระชนมอยู่ แต่เสด็จขึ้นเฝ้าในเวลาเย็นและเวลาค่ำเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้นแล้วต้องตามเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ควบ^{๒๓} แต่ในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชหฤทัยเสด็จประพาสบ่อยนัก เพราะเป็นเวลาที่ทรงเตรียมพระองค์เพื่อเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ และในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งสองครั้ง^{๒๔} พระองค์ท่านมิได้เสด็จตามควบ เพราะยังทรงพระเยาว์และติดการศึกษาอยู่

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมิได้เสด็จประทับอยู่ในพระนคร พระองค์เจ้าชายศิวัตรกุมารทรงมีเวลาดำรงมากขึ้น หลังจากที่ทรงเรียนหนังสือเสร็จแล้ว มักเสด็จไปเยี่ยมเยียนและสนทนาเล่นควยเจ้านายพี่น้องตามกำหนดต่าง ๆ บางคราวเสด็จไปทอดพระเนตรที่ทำงานของพระอาลักษณ์และโรงพิมพ์หลวงตลอดจนโรงเลี้ยงสัตว์ในพระบรมมหาราชวัง หรือไม่ก็เสด็จตามพระบิณฑบาตไปบ้าน และเสด็จวังหน้า เป็นต้น ทรงเที่ยวเตร่อยู่ตามสบายเป็นเวลาประมาณ ๒ ปี การที่เสด็จเที่ยวเช่นนี้ ทรงรู้สึกพระองค์ว่าเป็นการน่าสงสาร เพราะไม่มีใครคอยติดตามห้ามปรามมีใทรุงชุกชนเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระราชบิดายังทรงดำรงพระชนมอยู่ แต่ก็ก่อให้เกิดผลดีแก่พระองค์

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าชายศิริราชกุมาร, ความทรงจำ, หน้า ๓๔๓ - ๓๔๔

^{๒๔} ครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๑๔ - ๒๔๑๕) เสด็จประพาสสิงคโปร์และปะเตเวีย
ครั้งที่สอง (พ.ศ. ๒๔๑๕) เสด็จประพาสอินเดียน

อบบ้าง ดังที่ทรงกล่าวไว้ว่า "แต่ก็มีประโยชน์เพราะในเวลาที่ยังเยาว์นั้น
ได้มีโอกาสศึกษารักษาตัวเอง ได้เริ่มเรียนรู้นิสัยใจคอคนชั้นต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งเป็น
ประโยชน์แก่ตัวเมื่อเวลาภายหลังหลายอย่าง...."^{๒๕}

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาส
อินเดียแล้ว พระองค์เจ้าดิศวรกุมารจึงได้ทรงเข้าเฝ้าเรียนภาษาอังกฤษในโรงเรียน
ที่โปรดให้ตั้งขึ้นใหม่ในกรมทหารมหาดเล็กเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงหมักเขม่นการเรียน
ภาษาอังกฤษมาก ในระหว่างนั้นมีเหตุการณ์ซึ่งนำผลดีมาสู่พระองค์ท่านอยู่ประการหนึ่ง
คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์
จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษเพิ่มเติมโดยเฉพาะวิธีการแต่งหนังสือ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้นายฟรานซิส ยอช แพตเตอร์สัน (Mr. Francis George
Patterson) อาจารย์ประจำโรงเรียนหลวงเข้ามาถวายพระอักษรแก่พระองค์ใน
เวลาค่ำ เมื่อทรงว่างจากราชการแล้ว สัปดาห์ละ ๒ ครั้ง และโปรดให้พระเจ้านอง-
ยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร เป็นผู้นำตัวพระอาจารย์เข้ามาในเวลาถวายพระ-
อักษรทุกครั้ง^{๒๖} ซึ่งเป็นมูลเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่ม
มีพระเมตตาต่อพระองค์ท่านเป็นพิเศษแต่บัดนั้น เพราะในเวลาที่ยังทรงพระอักษร
พระองค์เจ้าชายทองประทีบอยู่ด้วย เป็นโอกาสให้ได้ทรงเรียนรูพระราชอัชฌาศัยยิ่งขึ้น
บางครั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำรัสถามพระองค์เจ้าชายถึง
เรื่องต่าง ๆ เป็นภาษาอังกฤษบ้าง ครัสถามครู่ถึงเรื่องการเรียนของพระองค์เจ้าชาย
บ้าง เป็นต้น แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่
ไม่นานนักก็ทรงเลิก เพราะทรงมีพระราชภารกิจจนเหลือ ไม่ทรงมีเวลาว่างพอที่จะ

^{๒๕} สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕, ความทรงจำ, หน้า ๓๕๑

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๔

ทรงเล่าเรียนได้^{๒๓}

เมื่อโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษที่นายฟรานซิส ยอช แพตเตอร์สัน เป็น
อาจารย์ประจำอยู่ที่คลองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้ากิติศวรรกุมารมีหน้าที่ตามเสด็จ
และคอยอยู่รับใช้ประจำพระองค์ในเวลาว่างเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถเวลาเสร็จ
ราชกิจประจำวันแล้วทุกคืน^{๒๔} การที่ได้เขาเผ่ารับใช้ใกล้ชิดในครั้งนั้น นอกจาก
เป็นโอกาสให้พระองค์เจ้าชายไคทรงศึกษาวิธีปฏิบัติราชการบ้านเมืองและพระราชา-
นุกิจต่าง ๆ แล้ว ยังเป็นหนทางให้ไคเรียนรู้อาชีพพระราชาอัยการ ซึ่งถือว่าเป็นการ
สำคัญอย่างหนึ่งในอันที่จะปฏิบัติหน้าที่ใหญ่ถูกต้องดังพระราชประสงค์ได้โดยหมาย
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไคทรงบรรยายถึงผลดี
ของการเข้าเผ่ารับใช้ในพระองค์ในครั้งนั้นว่า

".... เป็นเหตุให้ฉันได้รับพระบรมราโชวาทและได้ฟังพระราชดำริ
ใคร่เรื่องราวต่าง ๆ ที่ตรัสเล่า ซึ่งมีโอกาสทูลสนองหรือทูลถามไคถวายทรงพระกรุณา
แต่ขอสำคัญที่มาประจักษ์แก่ใจฉันต่อมาภายหลังนั้นคือใคร่พระราชาอัยการ และสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบนิสัยของฉันแต่นั้นมา ขอนับว่าปรากฏแก่ฉันเมื่อเป็นเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้วให้มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลใน
กรุงเทพฯ ปีละครั้ง เวลาเสด็จคราวประชุม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ
ให้มีการเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศแก่เทศาภิบาลทุกปี และในการเลี้ยงมัก
มีพระราชดำรัสพระราชทานพระบรมราโชวาทและสรรเสริญความอุตสาหะของ

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๕

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๔

สมุหเทศาภิบาลด้วย ในปีหนึ่งตรัสเกี่ยวมาถึงตัวฉันว่า ไคทรงสังเกตเห็นตั้งแต่ยังเป็น
เด็กว่าเติบโตใหญ่ขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน • ดังนี้..."^{๒๘}

การศึกษา

เมื่อพระองค์เจ้าดิศวรกumar ทรงมีพระชันษาได้ ๘ ปี ทรงเข้ารับการศึกษาเบื้องต้นในสำนักคุณแสง ซึ่งเป็นเจ้านายฝ่ายในและมีตำแหน่งเป็นเสมียน^{๓๐} ตามโบราณราชประเพณีที่ปฏิบัติกันมา เจ้านายเล็ก ๆ ทั้งพระองค์หญิงและพระองค์ชาย ทรงเล่าเรียนกับครูหญิงซึ่งเป็นกุลนารีที่ร่อปรืออยู่ในพระบรมมหาราชวัง และทรงเรียนปนกันในสำนักเดียวกันไค การเล่าเรียนไม่มีหลักสูตรอันใดเป็นแบบแผน ถือเอาการอ่าน การสะกด การผสมอักษร และฝึกหัดเขียนหนังสือไทยอย่างง่าย ๆ เป็นสำคัญ พระองค์เจ้าชายเสด็จไปเรียนหนังสือเฉพาะในตอนเช้า ประมาณวันละ ๒-๓ ชั่วโมงเท่านั้น ทรงเรียนวิธีประสมอักษรและสระจากหนังสือที่เขียนด้วยเส้นทองคำ เพราะในเวลานั้นยังไม่มีแบบเรียนที่พิมพ์เป็นเล่ม^{๓๑} ครั้นเมื่อทรงสามารถประสมอักษรไคบางแล้ว ก็ทรงย้ายไปเรียนกับคุณปาน ราชินิกุล สกุลขุนนาค อธิการของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงการเรียนของพระองค์ท่านในสมัยนั้นว่า "ถึงตอนนี้เริ่มใช้หนังสือพิมพ์คือปฐมกถาซึ่งหมอบรัดเลย์พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังไม่ใช้วิธีสอนอย่างเดิม หัดอ่านสระพยัญชนะ และอ่านตัวอักษร ประสมกันไปจนจบแม่เกย แล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๒๕ - ๘๒๖

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน

เช่น บทละครเรื่องอิเหนา และรามเกียรติ์ เป็นต้น เรียนถึงขั้นนี้เรียกว่า "ชั้นสมุด" เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวัดขวักนัก เลขไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือกันว่าเป็นวิชาอันหนึ่ง ซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก" และการที่ใช้หนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียนในเวลานั้นยังผลให้พระองค์เจ้าศิวัตรกุมารทรงชอบอ่านหนังสือมากจนเป็นนิสัยประจำพระองค์ ดังที่ทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า "ประจวบกับเวลาที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือสามก๊กสำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงซื้อพระราชทานพระเจ้าลูกเธอพระองค์ละฉบับ ๔ เล่มสมุดฝรั่ง ตั้งแต่นั้นมาฉันก็อ่านหนังสือสามก๊กเป็นหนังสือเรียน เลยชอบการอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้"^{๓๒} ทรงจบการศึกษาเบื้องต้นเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ พอดี

เมื่อเริ่มรัชกาลใหม่ พระองค์เจ้าชายศิวัตรกุมารของทรงหยุดพักการเล่าเรียนของพระองค์ไว้ก่อนเป็นเวลาถึง ๑ ปี เพราะท่านผู้ใหญ่เป็นธุระอยู่กับเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงแผ่นดิน และการจัดงานพระเมรุมาศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๑๒ ทรงเริ่มเข้าศึกษาชั้นมัธยมในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม)^{๓๓} พร้อมกับเจ้านายพี่น้องพระองค์ชายที่เป็นชั้นเดียวกันอีกสี่ห้าพระองค์ ณ เก่งกรงนกขี้อราชานุราชอาสนซึ่งอยู่ริมพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยบัดนี้ ทรงเรียนในตอนเชาระหว่างเวลา ๘.๐๐ - ๑๑.๐๐ นาฬิกาทุกวัน วิชาที่เรียนคือภาษาสมัครซึ่งถือว่าเป็นวิชาสำคัญที่ราชกุมารทุกพระองค์จำต้องศึกษา เพราะมีประโยชน์ทั้งทางกฎหมายและทางพระพุทธศาสนา แต่ภาษาสมัครเรียนยากและต้องใช้เวลานานกว่าจะเรียนให้จบหลักสูตรได้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงการเรียนภาษาสมัครในสมัยพระองค์ท่านไว้อีกตอนหนึ่งว่า

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓ - ๒๔

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๕

"....วิธีเรียนภาษามคธในสมัยนั้น ยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉบับพิมพ์ นักเรียนที่เรียนตามวัดต้องหัดเขียนและอ่านหนังสือของตนเอง.... แต่เจ้านายพวกฉันไม่ต้องหัดเขียน แรกเขาเรียนอาจารย์เขียนตัวหนังสือขอมลงสมุดคำสอนให้อ่านก่อน .เมื่ออ่านหนังสือขอมออกแล้วก็ให้ตั้งตนเรียนไวยากรณ์ภาษามคธ อาจารย์เขียนให้เองบ้าง เอาไปให้ราชบัณฑิตเขียนมาให้บ้าง เมื่อเรียนไวยากรณ์ตลอดแล้วก็สอนให้แปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไปเรียกว่า "ชินคัมภีร์" เจ้านายที่เรียนจนถึงชินคัมภีร์ดูเหมือนจะมีน้อยพระองค์ เพราะการเรียนชั้นนี้มีกำหนดหมดเขตเพียงทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าทรงผนวชแต่พรรษาเดียวก็มักทอภาษามคธไปเรียนวิชาอย่างอื่น ต่อทรงผนวชอยู่หลายพรรษาจึงเรียนภาษามคธต่ออาจารย์อื่นสืบไป ส่วนตัวฉันเองไม่รักภษามคธมาแต่แรกเพราะไม่รู้ว่าจะมีประโยชน์อย่างไร และไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุใดจึงต้องเรียนไวยากรณ์ลำบากยากเย็น ต้องเรียนก็เรียนไปอย่างนั้น ดูเหมือนจะเรียนช้ากว่าเจ้าพี่พระองค์อื่นโดยมาก"^{๓๔} เพราะเหตุนั้นพอทรงเรียนไวยากรณ์จบเพียงเล่มบทมาลาแล้วจึงทรงเลิกเรียนภาษามคธเลย

ประจวบกับใน พ.ศ.๒๔๑๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสประเทศอินเดียแล้ว ใ้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกแห่งหนึ่ง ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ณ ตึกสองชั้นหลังข้างตะวันออกของประตูพิมานชัยศรี^{๓๕} คู่กับโรงเรียนสอนภาษาไทยที่ทรงตั้งขึ้นแล้วใน พ.ศ.๒๔๑๔ ทั้งนี้เพื่อเป็นการส่งเสริมให้บรรดาพระเจ้าอนุวงศ์และขุนนางข้าราชการทั่วไปในราชสำนักได้มีโอกาสเล่าเรียน ให้มีความรู้ความสามารถยิ่งขึ้นกว่าเดิม เนื่องในการนั้นทรงจ้างนายฟรานซิส ยอช แพ็คเตอร์สัน ชาวอังกฤษ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓๓ - ๓๓๔

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๐ - ๔๐๑

มาเป็นอาจารย์ประจำ และโปรดให้เจ้านายพระองค์ชายที่ทรงอยู่ในเขตการศึกษาทรง
เลือกเอาตามพระอัธยาศัยว่าจะทรงเรียนภาษาอังกฤษหรือภาษาไทยก็ได้ในโรงเรียน
ทั้งสองแห่งดังกล่าว สำหรับพระองค์เจ้าศิวัตรกุมารทรงเลือกเรียนภาษาอังกฤษ และ
ทรงเริ่มเรียนมาพร้อม ๆ กับ ที่โรงเรียนเปิดทำการสอนขณะนั้นทรงมีพระชันษาขึ้นปีที่
๑๐ แล้ว

เมื่อแรกเปิดทำการสอน มีนักเรียนประมาณ ๕๐ คน เป็นทั้งเจ้านายและ
นายทหารมหาดเล็ก จึงต้องผลัดกันเรียนเป็นสองรอบ คือเจ้านายเรียนในตอนเช้า ส่วน
นายทหารเรียนในตอนบ่าย แต่ต่อมาจำนวนนักเรียนลดลงเรื่อย ๆ เพราะเจ้านายบาง
พระองค์ทรงเข้ารับราชการ ส่วนนายทหารมหาดเล็กก็ต้องเรียนวิชาอันเกี่ยวกับการ
ทหารอีกหลายอย่าง ซึ่งจำเป็นต้องใช้ในการปฏิบัติราชการยิ่งกว่าภาษาอังกฤษ ใน
ที่สุดเหลือนักเรียนซึ่งเป็นเจ้านายที่ทรงรักการเรียนจริง ๆ เพียง ๕ พระองค์ ใน
จำนวนนี้มีพระองค์เจ้าชายศิวัตรกุมารรวมอยู่ด้วย ครั้นถึงปีสุดท้ายคือ พ.ศ. ๒๔๑๗
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใ้ขยายโรงเรียน
จากที่เดิมมาอยู่ที่หอนิเทศพิทยาอันเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์จน
โรงเรียนปิดลง ๓๖

การเรียนภาษาอังกฤษในครั้งแรกเป็นไปด้วยความยากลำบาก เพราะทั้ง
ครูและนักเรียนไม่รู้อาษาของกันและกัน มีแต่พระองค์เจ้าภุชงค์นิหารพระองค์เดียว
เท่านั้นที่ทรงรู้ภาษาอังกฤษมาก่อนและศรีสไคข่างเล็กน้อย เพราะทรงเป็นพระเจ้าลูก
เธอรูปใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเคยเรียนภาษาอังกฤษกับนาง
แอนนา เดียวโนเวนส์มาก่อน^{๓๗} เพราะเหตุนี้ในเวลาเรียนจึงต้องใช้อักษรานสองเล่ม

๓๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๒ - ๔๐๓

๓๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๔

ช่วย คือนักเรียนโซอิกิธานชื่อ "สัพพะพะจะนะภาษาไทย" ที่สังฆราชบัลเลอกัวซ^{๓๘} เป็น
 ผู้แต่ง ส่วนครูแปตเตอร์สันโซอิกิธานที่หอแมคฟาแลนด์แต่ง^{๓๙} ต่อมาไม่นานนักการเรียน
 ก็สะดวกขึ้น เพราะครูพยายามเรียนภาษาไทยจนรู้เรื่องไวยากรณ์ได้อย่างรวดเร็ว ส่วน
 นักเรียนเองก็เริ่มเข้าใจภาษาอังกฤษกันบ้างแล้ว ในการสอนวิชาไวยากรณ์และอ่าน
 อังกฤษนั้น ครูไม่นิยมให้นักเรียนแปลออกเป็นภาษาไทย แต่ให้หัดตีความให้เข้าใจเอาเอง
 นอกจากนั้นแล้วยังมีการสอนเขียนตามคำบอก หัดคัดลายมือ และแต่งความภาษาอังกฤษ
 ซึ่งรวมทั้งการหัดเขียนจดหมาย จดบันทึก และแต่งจดหมายเหตุนิทรรศการด้วย จนเจ้านาย
 หลายพระองค์ที่ทรงเป็นนักเรียนในโรงเรียนนี้สามารถเขียนจดหมายอิงกันเป็นภาษา
 อังกฤษไต่บาง ทรงแปลเรื่องออกเป็นภาษาไทย ทรงจดบันทึกและเขียนจดหมายราชการที่
 ใ้ได้รับพระราชทานคำแนะนำจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ในเวลาต่อมา^{๔๐}

พระองค์เจ้าชายทรงเรียนคณิตศาสตร์ในโรงเรียนแห่งนี้เป็นครั้งแรกซึ่ง
 เป็นคณิตศาสตร์แบบสากล สอนอย่างฝรั่ง ใช้มาตราอังกฤษ และใช้หนังสือแบบเรียน
 ภาษาอังกฤษ^{๔๑}

^{๓๘} คือ Mgr. Pallegiox บาทหลวงฝรั่งเศสโรมันคาทอลิก ซึ่งเข้ามาทำการ
 เผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทยในรัชกาลที่ ๓

^{๓๙} คือศาสตราจารย์ เอส. จี. แมคฟาแลนด์ (Dr. S. G. McFarland) มิชชันนารี
 อเมริกัน ซึ่งเข้ามาในประเทศไทยในรัชกาลที่ ๔

^{๔๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติศรีเสลา,
 (พระนคร : ร.พ. บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๗๖), หน้า ๑๐

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕

นอกจากนั้นแล้วครูแปดเตอร์สันยังได้สอนวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของฝรั่งเศสยังผลให้นักเรียนรูถึงสภาพภูมิศาสตร์ของประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป และพงศาวดารอังกฤษบางเล็กน้อย ตลอดจนใคร่เหตุการณ์เรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในยุโรปในเวลานั้นจากคำอธิบายและคำบอกเล่าของครูเสมอ^{๔๒}

นายแปดเตอร์สันเป็นครูที่เข้มงวดกวดขันในเรื่องระเบียบวินัยมาก ตลอดเวลาที่สอนหนังสือจะต้องแทรกการสอนวินัยลงไปด้วย เมื่อศิษย์ผู้ใดทำความผิดก็จะถูกทำโทษทันที แม่แต่พระองค์เจ้าชายคิศจวรกุมาร เองก็ทรงเคยถูกทำโทษครั้งหนึ่ง แต่หลังจากนั้นแล้วไม่เคยทรงทำความผิดอีกเลย พระองค์เจ้าชายโปรดการเรียนภาษาอังกฤษมาก ทรงเป็นนักเรียนที่เฉลียวฉลาด และทรงเอาพระทัยใส่ต่อการเรียนอย่างยิ่ง พอทรงเรียนภาษาอังกฤษมาได้ประมาณ ๒ เดือนเท่านั้น ก็ทรงเป็นหนึ่งในบรรดาศิษย์สี่พระองค์ซึ่งเป็นที่พอใจของครู^{๔๓} ครั้นในปีสุดท้ายก่อนที่โรงเรียนจะปิดลงไม่นานนัก เจ้านายพี่น้องพระองค์อื่นจำต้องเลิกเรียนภาษาอังกฤษกันทุกพระองค์ คงเหลือแต่พระองค์เจ้าชายคิศจวรกุมารเพียงพระองค์เดียว จึงเป็นเหตุให้ทรงมีโอกาสได้เรียนภาษาอังกฤษและอยู่ใกล้ชิดกับครูมากขึ้น ดังปรากฏหลักฐานตามที่ทรงพระนิพนธ์เอาไว้ตอนหนึ่งว่า

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน.

^{๔๓} คือ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ) สมเด็จพระเจ้าฟ้างภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) พระองค์เจ้านุชนานาคมานพ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) และพระองค์เจ้าคิศจวรกุมาร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ)

"...แต่นั้นมานักก็ได้เป็นศิษย์คึกคักครูอยู่แต่คนเดียว เวลาที่นักเรียนอื่นกลับแล้ว ครูก็นอนอยู่กินกลางวันควย แล้วสอนให้ในตอนบ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ว วันไหนครูขึ้นรถไปเที่ยวก็ชักชวนกันไปควย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และไปพบปะพูดคุยกับฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็ก ฉันทึ่งพูดภาษาอังกฤษได้คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งใคร่เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา..."^{๔๔}

ข้อความที่ยกขึ้นมาแสดงนี้ ชี้ให้เห็นว่าพระองค์เจ้าศิษย์กรมการทรงประสบผลสำเร็จอย่างดียิ่งในการศึกษาภาษาอังกฤษ ซึ่งยังผลให้ทรงมีความรู้แตกฉาน สามารถตรัสภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่วมาแต่ยังทรงพระเยาว์ และการศึกษาในสมัยนั้นเอง ได้กลายเป็นคุณประโยชน์ใหญ่ยิ่งต่อการรับราชการของพระองค์ในเวลาต่อมาซึ่งเป็นสมัยที่ประเทศไทยมีการติดต่อกันเกี่ยวกับต่างประเทศมากขึ้น

เป็นที่น่าเสียดายว่าพระองค์ท่านทรงเรียนภาษาอังกฤษมาจนจบหนังสืออ่านเล่มที่ชื่อว่า Fourth Reader เท่านั้น ก็พอดีหมดสัญญาจ้างครูโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษจึงต้องปิดลงใน พ.ศ. ๒๔๑๗^{๔๕} หลังจากนั้นแล้วพระองค์ท่านได้ทรงศึกษาและฝึกฝนภาษาอังกฤษมาด้วยพระองค์เองจากหนังสือต่าง ๆ เท่าที่จะหาได้ในสมัยนั้น เป็นที่น่าสังเกตุว่าทรงศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนดังกล่าวมาเป็นเวลาประมาณ ๓ ปีเต็ม ๆ เท่านั้น แต่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีความรู้ความสามารถในภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี ทั้งในการตรัสและการนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่พระองค์ท่านทรงได้เรียนมาด้วยความเอาพระทัยใส่อย่างจริงจังตลอดมา ประกอบกับทรงมีพระอุสสาหะวิริยะในการฝึกฝนด้วยพระองค์เองอีกทางหนึ่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้นเอง พระองค์เจ้าชายศิษย์กรมการทรงมีพระชันษา

^{๔๔} สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ , ความทรงจำ , หน้า ๔๑๓ - ๔๑๔

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๔๐๓

ครบ ๑๓ ปีบริบูรณ์ เป็นเวลาสมควรที่จะท่องเที่ยวเข้าพิธีโสกันต์ตามโบราณราชประเพณี
แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพิธี
โสกันต์ พระองค์เจ้าชายพร้อม ๆ กับเจ้านายพี่น้องซึ่งมีพระชันษาควรแก่การโสกันต์
อีก ๔ พระองค์ คือ พระองค์เจ้าชายศรีเสาวภาคย์ พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา
พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา และพระองค์เจ้าชายประสานศรีโส และในคราวนั้น
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการแต่โสกันต์เป็น
การพระราชทานพระเกียรติยศด้วย ^{๔๖} เมื่อเสร็จพิธีโสกันต์แล้วพระองค์เจ้าศิวัตร-
กุมารก็ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต่อมา

ตามชกตยราชประเพณีเมื่อเจ้านายพระองค์ชายโสกันต์แล้วจะต้องเสด็จ
ออกผนวชสามเณร เป็นการปฏิญาณมอบพระองค์ถวายไว้ในพระพุทธศาสนา และเพื่อจะ
ได้ศึกษาหาความรู้และปฏิบัติพระธรรมวินัยเบื้องต้นในระหว่างที่ทรงจำพรรษาอยู่ ดังนั้น
ในปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระองค์เจ้าชายไคเข้าพิธีผนวชสามเณรที่วัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม แล้วเสด็จไปประทับจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร ในเจ็ดวันแรกพระองค์เจ้า
สามเณรทรงปฏิบัติหน้าที่ ๓ อย่าง ตามขอบังคับที่วางไว้สำหรับเจ้านายที่ทรงผนวช ณ
วัดนี้ คือ ตอนเช้าต้องทรงนำไม้สี่พระทนต์และนำบวณพระโอษฐ์ไปถวายสมเด็จพระ
พระยาปวเรศวรียาลงกรณ์องค์สมเด็จพระอุปัชฌาย์ เวลา ๑๕ นาฬิกาตอนค่ำเสด็จขึ้น
ฟังสมเด็จพระอุปัชฌาย์สั่งสอนพระธรรม เสร็จแล้วเลยหลดาเพื่อเสด็จออกรับบาตรใน
ตอนเช้าเสียในคราวนั้นด้วย การเช่นนี้เรียกว่า "อุปัชฌาย์วัตร" ^{๔๗}

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๗ - ๔๒๘

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๒๘ - ๔๓๐

ส่วนการศึกษาพระธรรมวินัยนั้นพระองค์เจ้าสามเณรศิวกุมารทรงทอ
บทสวดทำวัตร เขา เข่นกับทอบทสวดคณฺฐาลิกขาโตในพระอุโบสถหลังเวลาทำวัตร
เขาเป็นแล้วทุกวัน พระองค์สามารถทอและจำบทสวดต่าง ๆ ได้อย่างแม่นยำในเวลา
อันรวดเร็ว ทั้งสามารถสวดบทคณฺฐาลิกขาโตได้โดยลำพังพระองค์อีกด้วย ขอนี้
สมเด็จพระอุปัชฌาย์เศกศรีธรรมไชย^{๔๔} นอกจากการเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่ทรง
ปฏิบัติได้อย่างสม่ำเสมอแล้ว บางวันในตอนเช้าก็เสด็จออกบิณฑบาตรแล้วบางทีเลยเสด็จ
ชมที่นาทุ่งต่าง ๆ จนถึงเวลาบ่ายก็มี

ในระหว่างเวลาว่างพระองค์เจ้าสามเณรศิวกุมารมักเสด็จขึ้นเฝ้าสมเด็จพระ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์บนพระตำหนักที่ประทับเสมอ ทั้งสองพระองค์เคยถูก
พระอัครราชกุมารีมาแล้วตั้งแต่ครั้งที่พระองค์เจ้าชายตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงเป็นศิษย์วัด ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
ออกทรงผนวชและเสด็จประทับจำพรรษาอยู่ที่วัดนี้ ยิ่งกว่านั้นองค์สมเด็จพระอุปัชฌาย์
เองยังทรงมีพระเมตตาต่อพระองค์เจ้าชายเป็นพิเศษ เพราะเหตุที่ทรงเป็นสามเณร
ที่ทรงเคร่งครัดต่อการศึกษาพระธรรมวินัย และทรงมีความสามารถในภาษาอังกฤษอัน
เป็นวิชาที่องค์สมเด็จพระอุปัชฌาย์ทรงสนพระทัยด้วย ในระหว่างเวลาเขาเฝ้านั้น
นอกจากสมเด็จพระอุปัชฌาย์จะโคตรัสสั่งสอนพระธรรมวินัยบางประการแล้ว ยังโปรด
เล่าเรื่องโบราณคดีต่าง ๆ ให้พระองค์เจ้าชายฟังเสมอ^{๔๕} สมเด็จพระอุปัชฌาย์ทรงเป็น
ผู้รอบรู้ในวิชาโบราณคดีอย่างเชี่ยวชาญพระองค์หนึ่ง เรื่องที่ตรัสเล่าจึงมักเป็นเรื่อง
เกี่ยวข้องกับโบราณคดีหรือแทรกเรื่องเล่าของโบราณลงควยเสมอ ส่วนพระองค์เจ้าชาย
เองก็ทรงพอพระทัยฟังเรื่องเหล่านั้นมาก เพราะทรงสนพระทัยวิชาโบราณคดีมากก่อนแล้ว

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๓

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๕ - ๔๓๖

พระองค์ท่านทรงนิยมวิถีการตรัสเล่าเรื่องของสมเด็จพระอุปฮาดอย่างมาก และใคร่ทรงยึดถือ
ใช้เป็นหลักต่อมา ดังที่พระองค์ท่านทรงกล่าวอ้างไว้ว่า

"...ในเวลานั้นสมเด็จพระอุปฮาดยังไม่ทรงชรานัก แต่วิถีท่าน
ตรัสเล่าติดกับผู้อื่น เมื่อทรงบรรยายไปตลอดเรื่องแล้ว มักกลับเล่าแต่เนื้อความซ้ำอีก
ครั้งหนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจและจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้นมาใช้เมื่อเป็น
ผู้ใหญ่ เคยถูกนิทหาว่าเลาอย่างคนแก่ แต่ก็เห็นคืออยู่นั่นเอง คอยเห็นว่าการที่เลาอะไรที่
ให้ความรู้ หรือสอนวิชาให้แกผู้อื่นติดกับการพูดเล่นเจรจากัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญ
อยู่ที่ทองใหญ่ฟังรู้และเข้าใจจริง ๆ ...เสด็จพระอุปฮาดท่านก็ทรงคำริเช่นนั้น เมื่อตรัส
เลาอะไรประทานแก่สานุศิษย์มักเลาซ้ำดังวาม..."^{๕๐}

การผนวชสามเณรครั้งนี้มีผลต่อการศึกษาวชิราโโบราณคดีของพระองค์เจ้า
ชายอยู่ควย เพราะนอกจากจะใคร่ทรงศึกษาวชิราโโบราณคดีจากองค์สมเด็จพระอุปฮาด
ดังกล่าวนั้นแล้ว พระองค์ท่านยังใคร่ทรงเขาเป็นศิษย์เรียนวิชาคธาอากาศกับนักองค
วุฒิตา^{๕๑} ซึ่งเป็นผู้ทรงความรู้และเชี่ยวชาญในเรื่องอากาศของขลังมากผู้หนึ่ง พระองค์
ท่านใคร่ตรัสเล่าไว้ว่า ทรงชอบและสนพระทัยการเรียนวิชานี้มาก ถึงกับทรงสะสมเครื่อง
ลางของขลังและพระพุทธรูปต่าง ๆ อันเกี่ยวกับการอากาศไว้เป็นจำนวนมาก อันที่จริง
แม้ว่าจะทรงศึกษาวชิราโเพื่อความสุขเพลิดเพลินชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่ก็เห็นว่า

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๕ - ๔๓๖

^{๕๑} เป็นอนุชาของสมเด็จพระนโรดมกษัตริย์กับพญาซึ่งทรงมาพำนักในประเทศไทยและ
ประทับอยู่ที่วังทรงขามกับที่ประทับเดิมของสมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพที่เชิงสะพาน
คำรังสฤษดิ์ ซึ่งเรียกกันทั่ว ๆ ไปว่า วังเจ้าเขมร หรือ บ้านเขมร

พระองค์ท่านได้ทรงศึกษาวิชาโบราณคดีไปพร้อมกันด้วย เพราะการสอบสวนเรื่องเครื่อง
 ลางของชด้างบางอย่างเช่น พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตลอดจนพระพิมพ์เป็นต้นนั้น ก็นับ
 เนื่องเข้าในเรื่องโบราณคดีอย่างหนึ่ง วิชาการต่าง ๆ เหล่านี้ไ้มาเผด็จผลเป็นคุณ
 ประโยชน์แก่พระองค์ในภายหลังทั้งสิ้น

พระองค์เจ้าศิษย์กรมการทรงจำพรรษาอยู่เป็นเวลา ๕ เดือน ครั้นถึงเวลา
 ออกพรรษา เมื่อเสด็จกลับจากตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไป
 พระราชทานกฐินหลวงที่วัดคงคาราม จังหวัดเพชรบุรีแล้ว จึงทรงทำพิธีลาผนวชเมื่อ
 เดือนสิบสอง พ.ศ. ๒๔๑๕ แล้วเสด็จออกมาประทับอยู่กับเจ้าจอมมารดา ที่บ้านของ
 พระยาอภัยนริศกามาตย์ พระอภัยฝ่ายพระมารดา ^{๕๒} ซึ่งตั้งอยู่ที่เชิงสะพานดำรงสถิตย์
 ริมคลองข้างวัดสุทัศน์ พระองค์ท่านประทับอยู่ที่นั่นเรื่อยมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ จึงได้ทรงย้าย
 มาประทับอยู่ที่วังวรดิศ ถนนหลานหลวง

พระองค์เจ้าชายทรงมีพระทัยฝักใฝ่ในการทหารมาแต่ยังทรงพระเยาว์ โดย
 เฉพาะในเวลาทรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่นั้น โรงเรียนตั้งอยู่ในบริเวณกรมทหารมหาดเล็ก
 ระหว่างเวลาหยุดพักเรียนได้ทอดพระเนตรทหารหัดแถวกันทุกวัน ทั้งยังได้ทรงคุ้นเคย
 และตรัสสนทนาควยบรรดาทหารอยู่เสมอ เพราะเหตุนี้จึงทรงอยากจะเป็นทหารมาก ^{๕๓}
 ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อทรงมีพระชันษาได้ ๑๔ ปี จึงทรงเข้าศึกษาวิชาทหารในโรงเรียน
 นายร้อยทหารบก ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ประจำกองที่พระระเบียงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายใต้การบังคับ
 บัญชาของนายร้อยเอก เจริม แสงชูโต และทรงได้รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๖ บาท ทรง

^{๕๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย ราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๔๕๕

^{๕๓} ม.จ.พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสด็จ, หน้า ๕

ฝึกหัดวิชาทหารอยู่ประมาณ ๑ ปีเศษก็จบหลักสูตรแล้วจึงได้รับพระราชทานยศเป็น
นายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแถว และทรงได้รับเงินเดือน ๆ ละ ๕๐ บาท
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕^{๕๔}

ตามโบราณราชประเพณีนั้น แมว่าเจ้านายพระองค์ชายจะทรงเล่าเรียน
วิชาการต่าง ๆ จนสำเร็จและได้ทรงบัญชางานโดยลำพังพระองค์แล้วก็ตาม แต่ถา
ยยังไม่ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อทรงมีพระชันษาครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ก็ถือว่ายังมีได้ทรง
สำเร็จการศึกษาระดับสูงสุดอย่างสมบูรณ์ เจ้านายบางพระองค์อาจทรงผนวชก่อนทรง
บัญชางาน และบางพระองค์อาจทรงบัญชางานก่อน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละ
พระองค์ สำหรับพระองค์เจ้าศิรวิกรมทรงสำเร็จการศึกษาและได้บัญชางานมา
ตั้งแต่ทรงมีพระชันษาเพียง ๑๕ ปีเท่านั้น ทรงรับราชการต่อมาเป็นเวลาถึง ๗ ปี
ถึงได้เสด็จทรงผนวชใน พ.ศ. ๒๔๒๖ เมื่อทรงมีพระชันษาได้ ๒๒ ปี ขณะนั้นทรงดำรง
พระยศเป็นนายพันตรีผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แล้ว พระองค์เสด็จ
เขาทำพิธีผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตามขัตติยราชประเพณี มีสมเด็จพระ
กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์แห่งวัดบวรนิเวศวิหารทรงเป็นสมเด็จพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระ
พระสังฆราช ปุสฺส เทว (สา) วัดราชประดิษฐ ทรงเป็นสมเด็จพระกรรมวาจาจารย์
และพระอมรภิกษิต เจ้าอาวาสวัดนิเวศธรรมประวัติเป็นพระนิสยาจารย์^{๕๕}

อันที่จริงพระองค์เจ้าชายควรจะได้ทำพิธีผนวชมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๕ ซึ่ง
เป็นปีที่ทรงมีพระชันษาครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์แล้ว หากเนื่องจากพระองค์ได้ถวายสัญญาไว้กับ

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน

^{๕๕} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประวัติอาจารย์", ใน, ประวัติบุคคลสำคัญ,
(พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๕๓), หน้า ๑๕๕

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ว่า เมื่อทรงผนวชแล้วจะเสด็จมาจำพรรษา
อยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติอันเป็นวัดที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สร้างขึ้นอยู่ตรงกันข้าม
กับพระราชวังบางปะอิน จังหวัดอยุธยา แต่ในปีนั้นเจ้าอาวาสวัดนิเวศน์ธรรมประวัติยัง
บวชได้ไม่ครบ ๑๐ พรรษา จะเป็นพระนิสิตอาจารย์ไม่ได้เพราะหย่อนอัตราตามพระวินัย
อยู่ ๑ พรรษา จึงต้องทรงรอมานวชเอาในปี พ.ศ. ๒๔๒๖

เมื่อเสร็จพิธีผนวชในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว พระองค์
เจ้าชายจึงเสด็จไปประทับชั่วคราวที่วัดราชประดิษฐ์ก่อน ในวันรุ่งขึ้น พระเจ้า-
นองยาเธอพระนวกภิกษุพร้อมด้วยเจ้าอาวาสและพระสงฆ์วัดราชประดิษฐ์ทั้งหมดเสด็จออก
รับนิมิตบาตรจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและข้าราชการฝ่ายใน ณ ซาลาโตคน
มิดตะวันออกหน้าพระอภิเนาว์นิเวศ การครั้งนี้เป็นประเพณีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ซึ่งพระบาท-
สมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ทำขึ้นเพื่อฟื้นฟูราชประเพณี เมื่อประทับที่วัด
ราชประดิษฐ์ครบ ๔ วันแล้ว พระภิกษุพระองค์เจ้าชายคิศจกรมารจึงกราบบทวายบังคมลา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระกรรม
วาจาจารย์ เสด็จทางเรือมาประทับจำพรรษาอยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ๕๗ นับว่าทรง
เป็นพระเจ้าลูกยาเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์แรกที่ไม่ได้
ประทับจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารในระหว่างเสด็จออกทรงผนวช

ในขณะที่ประทับจำพรรษาอยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัตินั้น พระภิกษุพระองค์
เจ้าชายคิศจกรมารทรงปฏิบัติศาสนกิจและศึกษาพระธรรมวินัยครบถ้วนเป็นประจำทุกวัน
และได้ทรงเรียนภาษามคธกับหลวงธรรมานุวัติกงานง (จุย) ส่วนวิชาการอื่น ๆ ไม่ได้
ทรงเรียน เพราะในเวลานั้นยังไม่เกิดประเพณีมีหลักสูตรสำหรับนวกภิกษุต้องเรียนและ
สอบความรู้ อีกประการหนึ่งวิชาการที่พระภิกษุควรศึกษาก็เป็นวิชาการที่บรรดาเจ้านาย

๕๖ เรื่องเดียวกัน.

๕๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๕ - ๑๕๗

ไคทรงศึกษามาแล้วเกือบทั้งสิ้น พระภิกษุพระองค์เจ้าชายคิศจรรณุมารจึงทรงมีเวลาว่างพอที่จะทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่วัดไค พระองค์ท่านทรงรับหน้าที่สองอย่างคือ การจัดโรงเรียน และการตกแต่งต้นไม้ที่ปลูกเป็นเครื่องประดับพระอาราม^{๕๔} การที่พระองค์ท่านทรงรับหน้าที่จัดโรงเรียนที่วัดนี้เวศนัชรรมประวัติก็เพราะก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวช ไคทรงจัดโรงเรียนต่าง ๆ ในบังคับบัญชาของกรมทหารมหาดเล็กมาแล้ว จึงเป็นงานที่ทรงถนัดและต้องควยพระอภัยมณี พระองค์ท่านไคทรงช่วยปรับปรุงโรงเรียนแห่งนี้ให้เจริญขึ้นหลายประการ เช่น ทรงริเริ่มให้มีการสอนคหกรรม หรือวิชาคหกรรมเบื้องต้นเป็นครั้งแรก โดยให้เด็กท่องบทสวดค่านมัสการคุณานุคุณซึ่งแต่งเป็นคำกลอนแทนการฟังพระเทศน์ ทั้งนี้เพราะทรงมีพระดำริว่าถ้าให้เด็กฟังพระเทศน์ยอมไม่เข้าใจ และเกิดความเบื่อหน่าย ถ้าแต่งเป็นคำกลอนให้เด็กท่องจะดีกว่า จึงทรงขอให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียางกูร) แต่งคำกลอนบทสวดคุณานุคุณให้ แล้วทรงนำมาใช้ในโรงเรียนแห่งนี้ก่อน โดยให้นักเรียนท่องบทสวดบูชาคุณมิตามารดาบทหนึ่งในตอนเช้า ส่วนคำบูชาครูสวดในเวลาเริ่มเรียนตอนบ่าย ครั้นถึงเวลาเลิกเรียนในตอนเย็นเด็กจะท่องบทสวดคำบูชาพระคุณพระมหากษัตริย์และขอพร เทวดาอย่างละบท ต่อมาค่านมัสการคุณานุคุณนี้ได้ใช้กันแพร่หลายในโรงเรียนต่าง ๆ ทั่วประเทศ^{๕๕} อนึ่ง ในคราวนั้นไคทรงสังเกตเห็นว่านักเรียนในโรงเรียนแห่งนี้อ่านหนังสือไม่ใคร่ออก ทั้ง ๆ ที่เรียนหนังสือมาเป็นเวลานานแล้ว ทรงสอบถามพระซึ่งเป็นครูสอน จึงทรงทราบสาเหตุว่าในปีหนึ่ง ๆ เด็กมีเวลาเรียนจริง ๆ เพียงไม่กี่เดือน เพราะต้องออกไปช่วยบิดามารดาทำงานในฤดูทำนาเป็นเวลาหลายเดือน ครั้นเมื่อกลับมาเขาเรียนใหม่ต้องเสียเวลาทบทวนของเก่า การเรียนจึงล่าช้า จึงเป็นเหตุให้พระองค์เจ้าคิศจรรณุมารทรงมีพระดำริว่าจะทรงพระนิพนธ์ตำราเรียนขึ้นใหม่ เพื่อให้เหมาะสมกับการเรียนในระยะสั้น^{๖๐}

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๒ - ๒๑๓

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕ - ๒๑๖

^{๖๐} สมเด็จพระยาพิชัยราชนาฎภาพ, "ประวัติอาจารย์", ใน ประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า ๒๑๔

พระคาร์ดินัลมาสัมฤทธิผลขึ้นในภายหลังเมื่อใดทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการแล้ว อย่างไรก็ตามก็คตินี้ว่าการผนวชของพระองค์ท่านในครั้งนี้ได้ก่อให้เกิดผลดีแก่วงการศึกษาของประเทศในสมัยต่อมาควายเป็นอย่างมาก

ครั้นถึงเวลาออกพรรษา พระภิกษุพระองค์เจ้าชายยังไม่ได้ทรงลาผนวชในทันที ต้องทรงรอลงอาญาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จมาทอกระฐินหลวง ในระหว่างเวลานั้นจึงได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ และทรงเป็นมูแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนำพระภิกษุหลวงไปทอคยงวัชรธรรมามูล จังหวัดชัยนาทแล้วเสด็จเขามายังพระนครเพื่อทูลลาผนวช ทอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชตามโบราณราชประเพณี^{๖๑} แต่เมื่อเสด็จกลับยังวัดนิเวศธรรมประวัติอันเป็นวัดที่ทรงจำพรรษาอยู่เพื่อทรงทำพิธีลาผนวชก็พอดีได้รับพระราชสาส์นจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีใจความว่าเมื่อทรงได้รับภิกษุหลวงแล้วขอให้พระองค์เจ้าชายลาผนวชโดยเร็ว เพราะเกิดศึกฮ่อขึ้นที่ชายแดน มีพระราชประสงค์จะให้พระองค์เจ้าชายมีตำแหน่งไปในกองทัพปราบฮ่อควย^{๖๒} เพราะเหตุนี้พระภิกษุพระองค์เจ้าศิวัตรกุมารจึงต้องทรงลาผนวชในวันทอกระฐินพระราชทานนั่นเอง เพราะมีฤกษ์ตรงกัน และเพื่อไต่รวกเร็วตามพระราชประสงค์เมื่อทรงลาผนวชแล้วพระองค์เจ้าชายได้เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่บ้านพระอัยกาเพื่อรอไปศึกฮ่อ แต่ต่อมาอีก ๑๕ วัน รัฐบาลก็ออกคำสั่งส่งกองทัพอั้ง จึงไม่ต้องเสด็จไปดั่งที่กำหนดไว้แต่เดิม^{๖๓} แล้วเสด็จเข้ารับราชการต่อมา เมื่อทรงลาผนวชแล้วก็นับว่าพระองค์ท่านได้ทรงสำเร็จการศึกษาชั้นสูงสุดโดยสมบูรณ์แล้ว แต่แท้จริงพระองค์ท่านทรงเป็นนักศึกษามาตลอดพระชนมชีพของพระองค์ จึงจะมีเรื่องปรากฏอยู่ในพระประวัติและพระกรณียกิจตอนต่อ ๆ ไป

๖๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒

๖๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒ - ๒๒๓

๖๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕

การรับราชการทหาร

พระองค์เจ้าชายดิศวรรกุมารทรงเริ่มเข้ารับราชการทหารเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ ซึ่งเป็นปีที่ทรงสำเร็จวิชาทหารจากโรงเรียนนายร้อยทหารบกในกรมทหารมหาดเล็ก รักษาพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยตรี ทหารมหาดเล็ก บังคับกองแถว อยู่ในกรมทหารมหาดเล็กนั้นเอง พระองค์ท่านได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยดีโดยตลอด จึงทรงได้รับพระราชทานยศชั้นและตำแหน่งเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ดังนี้คือ

ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยโท บังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก^{๖๔}

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และทรงวางการกรมครวัตนควยในฐานะที่ทรงเป็นนายทหารราชองครักษ์ ทรงมีหน้าที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จพระราชดำเนินไปยังที่ต่าง ๆ ทุกครั้งทั้งในกรุงและหัวเมือง จนเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรรกุมารทรงเป็นผู้จัดรายการเสด็จประพาสของพระองค์ หรือที่เรียกตามศัพท์ในภาษาอังกฤษว่า Lord Programme Maker มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑^{๖๖} ในขณะที่ทรงดำรงพระยศเป็นนายพลตรี และได้รับสถาปนาเป็น

๖๔

ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖ (พระนคร : หอสมุดดำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๖), หน้า ๒๗

๖๕

เรื่องเดียวกัน.

๖๖

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "เรื่องเสื่อใหญ่ที่เมืองชุมพร", ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๒๓

พระองค์เจ้าตากกรมแล้ว พระองค์ท่านทรงทำหน้าที่จัตวายการเสด็จประพาสของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๗^{๖๗}

ต่อมาใน พ.ศ.๒๔๒๓ ก็ได้รับพระราชทานยศ เป็นนายพันตรี ผู้รับพระบรมราชโองการ วากรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๖๘} ซึ่งนับว่าเป็นตำแหน่งใหญ่และสำคัญ เพราะกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๔ และทรงสถาปนาพระองค์เองเป็นนายพันเอกผู้บังคับการ ทรงบังคับการกรมทหารมหาดเล็กนี้มาจนถึง พ.ศ.๒๔๒๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารทรงดำรงตำแหน่งแทน จึงถือได้ว่า พระองค์ท่านจะต้องทรงเป็นผู้ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัย และทรงเลือกสรรแล้วว่าทรงมีความสามารถและเหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่

ครั้นในปีรุ่งขึ้น คือ พ.ศ.๒๔๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายพันตรี พระเจ้าอนงยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงบังคับการกรมกองแก้วจินดาอีกตำแหน่งหนึ่ง^{๖๙} กรมกองแก้วจินดานี้มีหน้าที่สะสม และซ่อมแซมเครื่องศาสตราวุธของแผ่นดิน ตลอดระยะเวลา ๔ ปีที่ทรงบังคับการ

๖๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕

๖๘ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๔๖, หน้า ๒๗

๖๙ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติลูกเสือ, หน้า ๑๐

กรมกองแก้วจินดาอยู่นั้นพระองค์ท่านไคทรงทำงานอันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ราชการทหารอีกประการหนึ่ง คือได้โปรดให้จัดทำแทนเป็น รางปืน ขอมแซมปืนใหญ่ตลอดจนอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ ^{๗๐} นับว่าไคทรงมีส่วนช่วยสร้างสมกำลังกองทัพของประเทศไทยให้มีประสิทธิภาพมั่นคงยิ่งขึ้น

อนึ่ง ในระหว่างที่ทรงบังคับบัญชากรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์อยู่นั้น พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าคิศจรรกุมาร ไคทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอีกอย่างหนึ่ง อันเป็นสาเหตุให้พระองค์ท่านทรงเปลี่ยนงานในหน้าที่ราชการในเวลาต่อมาไม่นานนัก กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ พระองค์ท่านไคกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขึ้น เพื่อให้เป็นที่เล่าเรียนของเจ้านาย และบุตรหลานข้าราชการ ^{๗๑} ผลสำเร็จของการจัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในครั้งนั้น เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าคิศจรรกุมาร ทรงมีหน้าที่จัดการศึกษา และจัดตั้งโรงเรียนอื่น ๆ ต่อไป ในระหว่างนั้นไคทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่อีกหลายแห่ง ทั้งยังทรงทำนุบำรุงโรงเรียนที่ตั้งขึ้นแล้วให้เจริญขึ้นอีกหลายประการ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรมศึกษาธิการขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๓๐ แล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าคิศจรรกุมารทรงว่าการกรมศึกษาธิการด้วย แต่ยังมีไคทรงย้ายขาดจากราชการทหาร ทรงรับราชการทหารต่อมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงได้รับพระบรมราชโองการให้ย้ายขาดจากฝ่ายทหาร มาทรงรับราชการฝ่ายพลเรือนแต่อย่างเดียว พระองค์ท่านทรงแสดงความสามารถในการจัดการศึกษาของประเทศไทยอย่างไรมีรายละเอียดปรากฏอยู่ในบทต่อไป

^{๗๐} ราชบัณฑิตยสภา, เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑ (พระนคร : โสภณพิพรรตชนากร, พ.ศ. ๒๔๗๕), หน้า ๑๕๒

^{๗๑} ตำนานทหารมหาดเล็ก (พระนคร : กระทรวงเศรษฐการ, ๒๔๕๖), หน้า ๘

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้รับพระราชทานยศเลื่อนขึ้นเป็น นายพันโทผู้บังคับการ กรมทหารมหาดเล็ก และทรงวางการกรมแผนที่ด้วย ^{๗๒} กรมแผนที่นี้มีกำเนิดมาจาก โรงเรียนแผนที่ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งใน พ.ศ. ๒๔๒๕ เพื่อฝึกหัด เจ้าพนักงานทำแผนที่ในราชการ ตัวโรงเรียนตั้งอยู่ที่โรงเรียนสอนภาษาอังกฤษเคมิตรงริมประตูพินานชัยศรีคานตะวันออกในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่องานของโรงเรียนฝึกหัดแผนที่ปรากฏผลขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงจัดตั้งกรมแผนที่ขึ้น ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕^{๗๓} มี นายเจมส์ แมคคาร์ธี (J. MacCarthy) เป็นเจ้ากรม แต่โดยเหตุที่กรมแผนที่สังกัด อยู่ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ผู้บัญชาการกรมทหารมหาดเล็กคือ พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมารจึงทรงมีหน้าที่รับผิดชอบในกิจการทุกอย่างด้วยการที่ทรงจัดตั้งกรมแผนที่ขึ้นได้สำเร็จ ยังผลดีให้เกิดขึ้นทั้งในด้านยุทธศาสตร์และการเมืองในสมัยต่อมา

ใน พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงมีพระราชดำริว่า พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ทรงปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ได้รับความสำเร็จมาด้วยดีเป็นคุณประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองเป็นอันมาก จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสให้สถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรง

^{๗๒} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖, หน้า ๒๘

^{๗๓} กรมมหาดไทย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและงานทางปกครองของพระองค์ (พระนคร : กรมมหาดไทย, ๒๕๐๕), หน้า ๔๗

ราชานุกาพ มีข้อความสวดที่พระเกียรติคุณของพระองค์ท่านที่เกี่ยวกับการปฏิบัติราชการทหารปรากฏอยู่ในคำประกาศตั้งกรม ดังนี้

"...พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้านองยาเชอ พระองค์เจ้าศิลาวิมลมาร ใต้ทรงศึกษาวิชาการทหารมาในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แต่ยังทรงเยาว์ ได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงเป็นเลฟเตแนนท์เกอแนล และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการ บังคับการในกรมทหารมหาดเล็กมาช้านาน ใต้ทรงรักษาราชการตามตำแหน่งเรียบร้อย มั่นคง มิได้มีเหตุการณ์อันใดซึ่งเป็นที่เสื่อมทราม และได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่แอดเดอแอมบาสเดอร์ ใต้รับราชการ เบ็จเสร็จต่าง ๆ เป็นอันมากเนื่องด้วย

อนึ่งกรมแผนที่ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับฝึกหัดคนไทย ทำแผนที่ในพระราชอาณาเขตแต่ก่อน ยังไม่เป็นการมั่นคงเรียบร้อยได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงจัดการเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคง นับเป็นกรมหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ก็ใต้ทรงพระอุตสาหะจัดการนั้นให้เป็นการแข็งแรงเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่องศาสตราวุธสำหรับพระนคร ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงบังคับบัญชา กรมกองแถวจินดา ทหารราบ ทำแท่นปืน จัดปืนเก่าใหม่ซึ่งยังจะใช้ราชการได้ มาทำารางซ่อมแปลงของเก่าซึ่งเรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่นดิน เป็นการเรียบร้อย เป็นประโยชน์แก่ราชการเป็นอันมาก.... และในบัดนี้ก็ทรงเจริญพระชนมายุ และทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจน้อยใหญ่ทั้งปวงประกอบด้วยความเพียรความอุตสาหะดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงสมควรที่จะเฉลิมพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม รับราชการฉลองพระเดชพระคุณทางพระเนตรพระกรรณสืบไปได้"^{๗๔}

^{๗๔} "คำประกาศตั้งกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ" เฉลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๑,

การทหารของประเทศไทยก่อน พ.ศ. ๒๔๒๕ ยังแยกกันบังคับบัญชาเป็น
กรม ๆ ไป มิได้ขึ้นกับกระทรวงหนึ่งกระทรวงใดโดยเฉพาะ ผู้บังคับการแต่ละกรมรับฟัง
พระราชกระแสรับสั่งจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยตรง ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๒๕
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในตรา—
พระราชบัญญัติจัดการทหารขึ้น รวมการบังคับบัญชาทั้งทหารบกและทหารเรือเข้าด้วยกัน
ตั้งเป็นกรมหนึ่งโดยเฉพาะ เรียกว่า "กรมยุทธนาธิการ"^{๗๕} มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช แต้ยงค์ดำรงพระยศเป็นกรมพระ
ทรงเป็นบัญชาการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้ช่วย
บัญชาการทหารบก พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ทรงเป็นผู้ช่วยบัญชาการ
ทหารเรือ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้บัญชาการยุทธภัณฑ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ—
ยา นริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นผู้บัญชาการไซ้จาย และกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
ทรงเป็นผู้บัญชาการรักษาพระราชวัง กรมทหารบกและทหารเรือที่ขึ้นอยู่กับในกรมยุทธนาธิการ
มีทั้งสิ้น ๕ กรม คือ กรมทหารมหาดเล็ก กรมทหารรักษาพระองค์ กรมทหารลอมวิง
กรมทหารหน้า กรมปืนพาย กรมทหารปืนใหญ่ กรมช่าง กรมเรือพระที่นั่งเวสชาติวิ และ
ทหารเรือรบ (หรือที่เรียกว่าทหารมริน) นับว่าการทหารของประเทศไทยได้เริ่มจัดขึ้น
เป็นระเบียบเดียวกันมาแต่ครั้งนั้น^{๗๖}

^{๗๕} สมเด็จพระเจ้าฟ้าดำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพลพระเจ้าฟ้าเธอ กรมหลวง
นครไชยศรีสุรเดช (พระนคร : ม.ป.ท., ๒๔๙๕), หน้า ๓๔

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗

ในส่วนพระองค์พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพนั้นทรงเป็นทั้ง
 ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก และผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กด้วย ซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่ง
 สูงและมีความสำคัญในวงราชการทหาร ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๒ พระองค์ท่านก็ได้รับ -
 พระบรมราชโองการแต่งตั้งให้เป็นนายพลตรี อันเป็นยศสูงสุดในขณะที่ทรงรับราชการทหาร
 เพราะทรงรับราชการทหารต่อมาอีกปีเดียวเท่านั้น ในรัชกาลที่ ๖ ทรงได้รับพระมหากรุณา
 ธิคุณแต่งตั้งให้เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖^{๗๗} โดยเหตุที่ทรงเป็น
 ราชองครักษ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาเป็นเวลานาน

ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ นั้นเอง อังยีในพระนครก่อการกำเริบขึ้นเป็นครั้งใหญ่
 เหลือกำลังที่กระทรวงนครบาลจะปราบปรามให้สงบลงได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้กรมยุทธนาธิการใช้กำลังทหารเข้าช่วยทำการปราบปรามอังยีใน
 ครั้งนี้ด้วย กรมหมื่นคำรงราชานุภาพในฐานะที่ทรงเป็นผู้ช่วยบัญชาการทหารบก และ
 ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กจึงทรงมีหน้าที่ฝ่ายวางแผนการปราบปรามด้วยคนหนึ่ง ปรากฏ
 ว่ากรมยุทธนาธิการทำงานได้ผลดี อังยีสงบราบคาบลงในเวลาไม่กี่วัน และนับแต่นั้นมา
 อังยีไม่ได้อำเริบขึ้นในพระนครอีกเลย^{๗๘}

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี -
 พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ
 ย้ายจากราชการทหาร มาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ ซึ่งจะสถาปนาเป็น
 กระทรวงธรรมการแต่ฝ่ายเดียว^{๗๙} พระกรณียกิจทางการทหารจึงสิ้นสุดลงแต่เพียงนี้

^{๗๗} ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖, หน้า ๒๘

^{๗๘} สมเด็จพระยาธิบดีกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "เรื่องอังยี" ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๓๕๓ - ๓๖๔

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๕